

Ф. Д-230. – Оп. 4. – Спр. 27. 10. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-262. – Оп. 1. – Спр. 29. 11. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-262. – Оп. 1. – Спр. 30. 12. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-904. – Оп. 13. – Спр. 45. 13. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-905. – Оп. 5. – Спр. 14. 14. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-905. – Оп. 5. – Спр. 21. 15. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-196. – Оп. 1. – Спр. 98. 16. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 1. 17. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 15. 18. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 235. 19. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 500. 20. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 598. 21. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 634 а. 22. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-650. – Оп. 1. – Спр. 16. 23. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-992. – Оп. 1. – Спр. 275. 24. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-992. – Оп. 1. – Спр. 283. 25. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-992. – Оп. 1. – Спр. 732. 26. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-1196. – Оп. 1. – Спр. 29. 27. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-2625. – Оп. 2. – Спр. 40. 28. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-5257. – Оп. 1. – Спр. 2. 29. Кароєва Л. Р. Етнографи Поділля / Л. Р. Кароєва // Етнографія Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Вінниця, 1992. – Ч. 1. – С. 8-9. 30. Кондратенко М. Вінницькі «Мури» / М. Кондратенко // Вінницькі вісті. – 1942. – 29 листопада; 1943. – 14 березня. 31. Одночко О. До питання перебування С. Петлюри у Вінниці / О. Одночко // Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Хмельницький, 2008. – С. 69-74. 32. Олександрович Юр. Деякі документи та факти до освітлення справи передачі Мурів під музей / Юрій Олександрович // Шлях. – 1919. – 18 жовтня. 33. Пеленський Й. «Мури» / Й. Пеленський // Шлях. – 1919. – 30 вересня. 34. Потупчик М. В., Потупчик М. Є. З історії формування археологічної колекції Вінницького краєзнавчого музею / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 15-29. 35. Смеречинський С. Вінницькі «Мури» / С. Смеречинський // Червоний край. – 1925. – 18 лютого. 36. Соломонова Т. Р. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) як науковий центр (1920-1930) / Т. Р. Соломонова // Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформації: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 2007. – С. 164-169. 37. Хвиля. – 1920. – 18 травня. 38. Білінський М., Співачевська Н., Кривецький І. Часописи Поділля / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кривецький. – Вінниця, 1927-28. – 146 с. + 21 с. + III с. 39. Шлях. – 1919. – 24 жовтня. 40. Шлях. – 1919. – 1 листопада. 41. Шлях. – 1919. – 14 листопада. 42. Шлях. – 1919. – 15 листопада. 43. Шлях. – 1919. – 17 (30) листопада.

***Summary.** The article highlights the historical stages of the formation and the development of Vinnytsa «Mury» per day of the Ukrainian revolution 1917-1920. We analyze the beginning of the launch of the architectural complex «Mury» since the founding, of its task and the appointment from the Day of national liberation struggle of the Ukrainian people.*

* * *

*Віталій Моздір
м. Хмельницький*

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКО-ВИРОБНИЧОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ У КІНЦІ ХVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті на основі багатой джерельної бази розглядаються характерні особливості господарсько-виробничих аспектів культури подолян, які мали місце на зламі ХVIII-ХІХ ст. та у першій половині ХІХ ст., зокрема автор приділяє увагу змінам, які відбулись у господарській сфері після ключової події 1793 р.

Сьогодні більшість сучасних світил науки розділяють між собою думку, що культура, як поняття, включає в себе сукупність матеріальних і духовних цінностей [1, стор. 8]. Досліджуючи тему: «Етнокультурні трансформації у Подільській губернії наприкінці ХVIII –

у 40-х роках ХІХ ст.» ми розділяємо думку сучасної дослідниці народних ремесел на Поділлі Л. Іваневич, яка стверджує, що культура є досвідом людської діяльності, яка передається від покоління до покоління та розвивається і збагачується [2, стор. 403]. Проте у даному

дослідженні ми розглянемо саме виробничі аспекти, як складової частини народної культури Подільського краю. Варто відзначити, що ця тема не є новою у краєзнавчих дослідженнях. Так, у різний час питання дотично студіювали відомі світочі науки Д. Твертінов, Ф. Левицький, В. Гульдман, Ф. Вовк, А. Філінюк, Л. Баженов, Д. Решетченко, Ю. Хоптяр, Г. Медведчук, Л. Іваневич, В. Щегельський та інші. Втім, окреслена тема все ж потребує більш глибокого вивчення, для сформування суцільної картини виробничих відносин на основі вже існуючих творчих доробків. На жаль, через обмеженість об'єму нашої статті, ми також лише поверхнево зможемо висвітлити дану проблему.

Входження Поділля до Росії і утворення на заході губернії державного кордону з Європою наклало свій відбиток на ведення господарювання у краї. Так економіка краю, у досліджуваній період зазнала істотних еволюційних змін. І значною мірою це було пов'язано із включенням території до складу Російської імперії. Професор А. Філінюк акцентує нашу увагу на тих фактах, що рубіж XVIII-XIX ст. став переломним для господарського сектору, оскільки його основні галузі були інтегровані в річпосполитську економічну модель. Реінтеграція в структури Російської імперії була процесом складним і надто болісним [3, стор. 25]. Регіон охопили процеси, пов'язані з розвитком мануфактурного виробництва, появою у краї російських купців і промисловців. Разом з тим, приєднання до Росії створило умови для тісніших економічних зв'язків Поділля з іншими регіонами України, що було передумовою становлення загальноукраїнського ринку і формування української нації [3, стор. 26].

Ще донедавна в історичній літературі побутувала точка зору про те, що з приєднанням до Росії економіка Правобережної України стала розвиватися більш інтенсивно. Проте найновіші дослідження значною мірою спростовують ці твердження [4, стор. 236].

Основною ланкою виробництва сільськогосподарської продукції залишалися великі поміщицькі латифундії [3, стор. 26]. Основним багатством Подільської губернії була земля [5, стор. 88]. Землю обробляли 75% жителів губернії [6, стор. 126]. Подільська губернія була однією з найродючіших губерній південної Росії [5, стор. 2]. Жителі міст і містечок свої земельні ділянки обробляли за традиційною системою трипільля [7, стор. 197]. Землю вистача-

ло раз добре удобрити, щоб вона протягом 10 років гарно родила. Землеобробні засоби, такі як плуги і борони, робили самі господарі, окрім залізних частин, які виготовляли ковалі в кузні у кожному селі. Для обробітку землі на Поділлі використовувався важкий плуг окований в залізо, так що в нього запрягали 6 волів, або 2 воли і 2 коня. Подоляни вважали, що важкий плуг заглиблювався у землю краще ніж соха, і що земля менше виснажувалась від плуга [5, стор. 94]. Плуг був на двох колесах з однією залізною сохою, що зветься лемешем. До нього прилаштовувалось гостре лезо, що зветься черезлом. Воно перпендикулярно прорізало землю, горизонтально підрізану лемешем, вивертало її з борозни. У цей плуг запрягали три пари волів або коней, а керували ними дві особи: одна плугом, а інша – худобою [8, стор. 205]. Також для обробітку землі в господарстві використовували: рало, соху, віз, сани та інші знаряддя [7, стор. 197]. Під озиму землю орали двічі. Вперше в кінці червня, вдруге наприкінці серпня або у вересні. Після оранки засівали жито чи пшеницю. Під яровину, після обсіву озиминою, орали у жовтні місяці, допоки земля не замерзла, а навесні, у березні, як тільки сніг сходив з поля й земля відтане, виорану восени землю вдруге переорювали плугом або прямо і так сіяли жито і пшеницю, овес, ячмінь, чечевичу, горох, а всередині квітня – квасоллю, молдавську кукурудзу, коноплі [8, стор. 205]. Зібраний хліб складався в снопи, а кукурудза – в корзини. Молотильні машини були дуже дорогими, тому були рідкістю, зустрічалися лише в багатих помістях, решта ж молотила з допомогою нехитрого засобу – ціпа [5, стор. 94]. Збір урожаю починався вже в червні. Жито йшло на виноробство, а пшениця – продавалась. Ярий хліб використовувався для власних потреб [5, стор. 99]. Серед основних сільськогосподарських культур подоляни вирощували: жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, кукурудзу, льон, коноплі, займалися розведенням городніх культур (тютюн, виноград, овочі, картопля, цибуля, баштанні культури). Особливо гарним врожаєм відзначалася картопля. Тому розміри її посадки з року в рік збільшувалися [7, стор. 197]. З настанням весни кожен господар садив картоплю, кукурудзу, буряк, моркву, квасоллю, огірки, петрушку, цибулю, часник, а в південних районах – ще й кавуни і дині [5, стор. 104]. У 1848-1849 рр буряками на Поділлі було засіяно 15,3% від загальної площі посіву в

Російській імперії [9, стор. 18]. Надзвичайно важливою культурою був тютюн. Дворянство, купецтво, міщанство і селяни, за винятком старообрядців, курили його, а дехто навіть нюхав. Заможні палили турецький тютюн, бідніші – вирощений вдома [8, стор. 206].

Досить розвинутим було садівництво і городництво [6, стор. 149], бджільництво [6, стор. 153], шовківництво і лісівництво [6, стор. 154]. Найкраще садівництво було розвинуте на півночі губернії [5, стор. 104], особливо на Лєтичівщині [10, стор. 123]. Фрукти використовувались у їжу, більш за все у часи посту [5, стор. 104]. У садах росли яблуні, груші, дулі, бергамоти (різновиди груш), вишні, черешні, сливи, агрус, малина, барбарис, смородина, персики, виноградні лози, морва (шовковиця), листям якої годували шовкопряда [8, стор. 208].

Важливу роль у житті населення відгравало скотарство і заготівля сіна. Здавна подоліани займалися розведенням коней, великої рогатої худоби, овець, кіз, свиней, домашньої птиці [6, стор. 133]. Худоба у господарстві використовувалась здебільшого для роботи у полі. У степових місцевостях: Балтському, Ольгопільському, Гайсинському, Ямпільському повітах мала перевагу худоба великої м'ясної породи, де було багато корму. В інших частинах губернії розводили худобу іноземної породи, менших розмірів. В Лєтичівському повіті в м. Зіньків була ферма рогатої худоби Тірольської і Швейцарської порід. В Проскурівському повіті – Тірольської і Голландської порід (1314 голів) [5, стор. 107]. До крайнього мінімуму дійшло і вживання молочних продуктів, через постійні неврожаї, зменшення кількості худоби, збільшення виробництва масла та сиру на продаж, наїзди дачників [11, стор. 79]. Молока було також мало через особливість самих порід тварин, іншими словами селекція, як наука, тоді ще не була розвинута і самі породи були такими, що давали мало молока, а з іншої сторони, селяни намагались не відбирати у корови телят, які висмоктували усе молоко. Від недостатності кормів, на зиму худоба так худла, що доводилось ціле літо її відгодовувати. В Проскурівському і Лєтичівському повітах вирощували свиней. Кіз розводили переважно євреї, тому що затрати на фураж для цих тварин були мінімальні. Селянські коні були малоцінними. Поміщики мали дорогих коней польської породи, змішаної з англійською і турецькою [5, стор. 108].

Для населення виробництво й продаж зернових становили важливу статтю прибутків протягом багатьох сторіч [12, стор. 69]. Торгівля з Одесою, де був введений в експлуатацію порт, проводилася виключно хлібом, вона породила таке явище, як чумакування [5, стор. 88]. Разом з тим, ціна на продовольство і товари сільського господарства були дуже низькими. Цим пояснювалася крайня бідність місцевого населення [5, стор. 89]. На початку XIX ст. вивіз хліба зменшився. Причиною цього явища були також неврожаї 1799-1806 рр. Російський уряд, намагаючись тримати під контролем баланс зернового запасу у ті роки, навіть видав у квітні 1800 р. указ про заборону експорту збіжжя за кордон із Литовської, Волинської та Подільської губерній. Звичайно, ця обставина не могла не позначитися на становищі місцевої економіки, яка прямо залежала від торгівлі зерновими культурами [12, стор. 71]. Уряд намагався впроваджувати заходи, які начебто мали сприяти економічному зростанню. Відтак, Комітет Міністрів 1838 р. своїм положенням прийняв рішення про необхідність заохочувати хлібні компанії, покращувати шляхи сполучення та піднімати ціну на сільськогосподарську продукцію. Проте практичного ефекту від прийняття такого нормативно-правового акту було аж занадто мало, оскільки Поділля, крім Одеси, збувати своє зерно було нікуди [5, стор. 89]. З Одеси в губернію везли сіль, суху і засолену рибу, рогату худобу і коней з Новоросії. З Царства Польського – вироби мануфактури і галантерейні речі. В силу свого прикордонного розташування, для губернії була характерна і зовнішня торгівля. Тож торгівлю вели з Галичиною. З закордону сюди везли ліс, шовкові і шерстяні матеріали, паперові товари та батисти (тонка легка бавовняна або лляна тканина для пошиття білизни або плаття), блонди (найкращий сорт шовкових мережив кремового кольору), мереживо, медвежі, енотові, лисячі шуби, угорське вино, каву, кіновар (червона фарба, яку добувають із сірчистої ртуті), коси, серпи. Головними статтями експорту були: худоба, льон, сукно, віск, мед, овеча шерсть, кінські хвости, гриви, невиправлені шкіри, хліб, юфт (виправлена шкіра), м'яка рухлядь (рухоме майно), мерлушки (не вичинена шкіра з ягняти грубововняної породи овець) [5, стор. 132]. У першій половині XIX ст. провідне місце у торговельних зносинах краю посів Немирів, його мешканці вели досить жваву торгівлю з Одесою [13, стор. 189].

У містах і містечках збільшилась кількість крамниць [9, стор. 19]. Внутрішня торгівля у губернії була в основному у руках євреїв, вірмен і греків [5, стор. 127]. Указом Сенату від червня 1825 р. євреїв, які жили в 50-ти верстній зоні від кордону по р. Збруч, необхідно було віддалити їх від цієї смуги. Проте чимало євреїв, живучи за рахунок контрабандних операцій, продовжували жити у цій смузі [14, арк. 5]. Аби перебити торгівлю ініціативу євреїв та їх монопольне становище, прагнучи асимілювати їх з місцевими землеробами, уряд Указом від 24 грудня 1841 р. надавав російським купцям різні пільги і привілеї при переселенні їх у Подільський край. Проте користуватись привілеями купці не поспішали [5, стор. 128].

На 1817 рік на Поділлі припадало 10,6% усіх ярмарок, які відбувались на Україні. Найбільші ярмарки були у Старокостянтинові і Ярмолинцях [9, стор. 19]. XIX ст. внесло свої корективи у життя простих людей, яке на своєму вістрі несло технічний прогрес, а з ним розвиток торгівлі. Священнослужителі скаржились, що у неділю чи свято, замість того аби помолитися, відпочити, порадитися, навчитись чому-небудь, селяни ранньою зорею поспішали на ярмарок, аби продати що-небудь чи навпаки – придбати. Торговище було, як правило, в місті або містечку. А до церкви ходили переважно люди старшого віку [15, стор. 693].

В 1835 р. по розпорядженню вищого начальства, з м. Тинни Ушицького повіту у Ярмолинці була перенесена щорічна ярмарка, що починалась 20 червня і закінчувалась 6 липня. Сюди з'їжджалися купці з усіх кінців Росії і навіть з-за кордону. Сучасники бачили тут різний одяг на приїжджих людях, чули різні мови [16, стор. 111]. Цікавою була процедура відкриття ярмарків. У Ярмолинцях, у день відкриття ярмарки, вранці, у соборі відправляли церковну службу, в якій обов'язково були присутніми представники місцевої влади та прихожани. Після закінчення церковної служби, церковна процесія урочистим ходом прямувала до ярмаркової площі, де духовенство її освячувало [17, стор. 38]. На ярмарці стояли тисячі возів. Так, що колеса сусідів стояли ледве не на головах бабів і дітей, що сиділи на возах. Все було заплутане. Порядку не було [10, стор. 43]. Ярмолинська ярмарка постачала товарами майже всі містечка Поділлі [10, стор. 102]. Ярмарка була не лише місцем торгівлі, але й одночасно місцем розваг. На ярмарки

з'їжджалось чисельне панство. Розгул, гра у карти, вечори, танці, гуляння з кавалькадами, розпуста у заїжджих дворах були супутниками ярмаркування паничів. Також служники постійних дворів займалися поставкою проституток [18, стор. 241]. Щонеділі невеликі торги бували у Проскуріві, а загалом в рік там відбувалось 13 ярмонків (ярмарків) [19, стор. 165].

На Поділлі поряд з землеробством неабияке значення мали різні ремесла та промисли [20, стор. 117]. Для досліджуваного періоду характерною особливістю було і те, що народне ремесло стикалося з вищою культурою і капіталізацією, що неминуче вело до його замирання [11, стор. 70]. Ремісничу й промислову діяльність у Подільській губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. регулювали законодавчі і юридичні норми Росії, зокрема «Ремісничі положення» 1785 р., «Статут цехів» 1799 р. та закон «Про проект змін і доповнень до зводу ремісничих постанов» 1852 р. Після втрати цехами законодавчих норм Речі Посполитої, в дію вступили юридичні правила Російської імперії, серед яких першочергову роль відіграло «Ремісничі положення» 1785 р., яке було складовою частиною так званого «Городового Положення», що повинно було надати «містам та їх мешканцям вигоди і привілеї» [21, стор. 177]. У своїй творчій спадщині, видатний дослідник Поділлі В. Гульдман вперше виділяє відомості про Подільські кустарні промисли, які він умовно розділив на чотири групи: 1) заготівля їстівних припасів; 2) виготовлення одягу; 3) виготовлення предметів домогосподарства; 4) цирульники, коновали, перевізники, золотих і срібних справ майстри, налаштувальники музичних інструментів [6, стор. 157]. Найпоширенішими промислами були: кушнірний, шкіряний, чоботарський, візний, бондарний, виробництво дерев'яного посуду, теслярський і столярний, ковальський і слюсарний, кравецький, гончарний, обробіток каменю, вичинка сукна і полотна [6, стор. 158-159]. У містах і містечках поширеним промислом була проституція [6, стор. 254]. Заняття проституцією було досить прибутковим видом комерційної діяльності, водночас навіть за підпільний бізнес не передбачалася кримінальна відповідальність. В ряді містечок, особливо там, де відбувалися ярмарки і стояли регулярні війська, «підприємливі» ділки зверталися до місцевих органів влади з обґрунтуванням необхідності відкриття публічних будинків, особ-

ливо у зв'язку з поширенням захворювання на сифіліс, та просили на це дозволу. Місцева влада була зацікавлена у виведенні з тіні всіх нелегальних будинків розпустити [22, стор. 321].

Селяни для скорочення часу і грошей, самі виготовляли велику кількість необхідних господарських речей. Село по суті було на самозабезпеченні, що до певної міри гальмувало розвиток міста, не давало інтенсивного поштовху для розвитку промисловості. Кожен господар вмів робити для себе сани і віз. Проте речі ці були не зовсім якісні, грубої форми. Халупники – найбідніші з селян, які нічого не мали, навіть хати, займались виключно сільськими ремеслами [5, стор. 119]. Якщо у селі був майстер-ремесник, то розрахунок за його роботу проводився, як правило, натуральними товарами [8, стор. 211]. Великі ремісники жили у містах і містечках, де виник розподіл праці. Ремісниками були переважно євреї [5, стор. 119]. Узагалі вправних ремісників було не багато. Для організації будівництва важко було знайти досвідчених теслярів, столярів, ковалів, слюсарів. Від цього всі будови були не надійними [5, стор. 120]. Особливо були розвинутими ремесла на Летичівщині, тому що місцева земля була менш плодоносною, чим скажімо у сусідніх повітах, зокрема у Проскурівському [10, стор. 123].

Полотно селяни виготовляли майже виключно для домашнього вжитку, дуже невелику частину продавали на ярмарках і базарах або віддавали його «матушкам», коли вони об'їжджали парафії своїх чоловіків, щоб зібрати датки натурою. Це свідчило про певний занепад кустарного полотняного виробництва, який прямо пропорційно посилювався із зростанням фабричного [11, стор. 68]. Проте, з часом, зріс попит на мішки, який був зумовлений розвитком торгівлі зерном, що стало поштовхом до поширення серед селян виготовлення рядовини [9, стор. 19]. Важливе значення мали коноплі. Їх сіяли переважно для домашніх потреб. З насіння виготовляли олію і приправи у їжу. Крім того, – мотузки, сітки, лапті, грубе сукно, з якого робили повсякденну одягу. Льон садили переважно старообрядці, які займались виготовленням сукна [5, стор. 103]. Багато килимів вироблялось на Поділлі [11, стор. 72]. Тривалий час чинбарство (обробіток шкір) та кушнірство не виходили за межі домашнього ремесла. У 30-40-х рр у селах Летичівського, Проскурівського та Ушицького повітів селяни

почали виробляти шкіри на продаж. За межі звичайного ремісництва почало виходити виготовлення взуття [9, стор. 19]. Лимарством або римарством називали одержання шкіри-сирцю для виготовлення збруї, постолів; кушнірством називали одержання хутра. Разом із шевським ремеслом – пошиттям взуття, а також кожухарством та шапкарством, вони складали групу традиційних шкіряних промислів і ремесел. Вичинкою шкір, головним чином сап'яну, займались вірмени, що осіли у містах і містечках Поділля. Сап'ян – це тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовлена з козлячих (рідше овечих, телячих) шкір. Вірмени мали виняткове право використовувати для фарбування сап'яну «скомпіпо» – кору, треки, тирсу дерева, що росло вздовж течії Дністра [20, стор. 117]. Матеріал для чобіт – шкіру (волоу, коров'ячу) увояли з вапном і попелом, потім здирали з неї шерсть, зшкрябували мензуру, вистругуючи уламком коси, та клали у хлібний квас, пересипаючи товщею дубової кори. Подублені один-п'ять місяців шкури просушували, забарвлювали залізним купоросом, мастили дьогтем. Готова шкіра розрізалась і йшла на виготовлення чобіт [11, стор. 69].

Значного поширення набував деревообробний промисел [9, стор. 19]. Дерево – один з найдавніших матеріалів, який люди використовували в побуті. На Поділлі, як і всюди в Україні, поряд з хліборобством, тваринництвом, іншими галузями народного господарства здавна неабияку роль відігравали різноманітні способи обробки деревини [24, стор. 200]. На початку XIX ст. на Поділлі були великі площі лісів там, де тепер їх дуже мало або й зовсім немає. Лісові багатства Подільської губернії раніше були зосереджені в Летичівському, Літинському, Вінницькому, Брацлавському повітах і в західній частині Гайсинського й Ольгопільського повітів [23, стор. 201]. В лісах Подільської губернії у переважній більшості росли дуби. Деякі з них мали вік понад 120 років. Деревина з такого дерева використовувалась для різних господарських потреб, для будівництва і навіть для виготовлення посуду. Кора молодих дерев використовувалась для вичинки шкір. На Поділлі росли дуби придатні для кораблебудування. Тому Подільські дуби заготовлювались для будівництва Чорноморського флоту [5, стор. 111]. Ще у кінці XVIII ст. Поділля було майже повністю покрите лісами, де бродили гайдамаки. Але із збільшенням населення, по-

чалась неконтрольована вирубка лісу. Ліси довгий час знищувались самими поміщиками для промислового продажу [5, стор. 114]. Техніка обробки дерева досить різноманітна: видовбування, вирізування, виточування, випилювання, випалювання, розпис, інкрустація, інтарсія. У Подільській губернії виготовлялось чимало дерев'яних виробів [23, стор. 203]. Вози, сани і частини до них виготовляли у м. Мізяків, с. Будьки (Будки) Вінницького повіту; м. Гайсин, селах Кисляк, Борсуки, Рахнівка, Слободище, Харпачка Гайсинського повіту; с. Грицьків Кам'янецького повіту, с. Лисогірка Летичівського повіту; с. Бруслинів. Новоселиця Літинського повіту; с. Канашківці, Перепельчинці, Плебанівка Могилівського повіту; с. Вербка Велика Ольгопільського повіту, м. Жванчик, с. Січинці Ушицького повіту. Колеса виготовляли в с. Будьки Вінницького повіту, м. Гайсин, с. Слободище Гайсинського повіту; с. Лисогірка Летичівського повіту, селах Балин, Новоселиця Літинського повіту, селах Перепельчинці, Плебанівка, Берлинці Лісові, Величин, Кривохижинці Могилівського повіту, с. Ташківці Проскурівського повіту, с. Карижин, м. Жванчик, с. Чаньків Ушицького повіту [23, стор. 201]. Бондарі виготовляли відра, коновки (коновсапора), цебри, кадї, бочки, відра, обручі, балї, діжки [11, стор. 66]. На ремеслі стельмахів помітно відбився німецький вплив [11, стор. 66]. Вози виготовлялись на Поділлі з дуже глибоким ящиком і менш глибоким. Вози німецького типу – «фургони», були поширені в Балтському повіті і в населених пунктах, що межували з Херсонською губернією [23, стор. 202]. Ткацький станок – верстат або кросна, по всіх місцевостях був більш-менш однаковий [11, стор. 67]. Цілком можливо, що удосконалений ткацький станок прийшов з Німеччини через Польщу до Західної України, де збереглося багато німецьких професійних термінів [11, стор. 68]. Село Олешин Проскурівського повіту славилось виготовленням ткацьких верстатів [23, стор. 202]. Ложкарі виготовляли ложки (мужицькі, циганські) ополоники, миски, тарїлки, тобто кухонне начиння [23, стор. 20]. Наприкінці XVIII ст. цілком занепадає виробництво залїза разом із гутами та іншими ремеслами [11, стор. 62]. Проте обробка залїза ніколи не припинялася. Одним з найстарїших ремесел було ковальство. Втім наприкінці XVIII ст. – у першїй половинї XIX ст. обсяг кустарного ковальського ремїсництва зменшується, що пояснюється посиленням фабричного виробництва залїзних виробів, збільшенням цїни на вугїлля [11, стор.

63]. Ковалї вважалися чи не найповажнїшими людьми на селї. У випадку відсутностї священика їх просили дати благословення на шлюб молодят [24, стор. 148]. У серединї XVIII ст. у великих мїстах, у зв'язку з розвитком капїталїстичних відносин, цеховї організації ковалїв занепали, а в невеличких мїстечках вони існували аж до кінця XIX столїття. Інтенсивний розвиток сїльського ковальства спостерїгається на Поділлі в серединї XIX ст. Проте гальмувала цей розвиток віддаленість від великих промислових і торговельних центрїв. Своїм промислом ковалї займалися переважно взимку. Тїльки для незначної частини ковалїв їхня дїяльність була основним доходом. Більшїсть же, під час сезонних сїльськогосподарських робїт, ставала до плуга, брала в руки коси. Кузнї, як правило, будували край села. Обладнання було традиційним: пїч з горном, ковальський мїх, ковадло, дриль, точило, корито з водою для охолодження виробів, молотки, молот, клїщі для захоплення і тримання розпеченого залїза, зубило для рубання металу, пробїйники для пробивання отворїв рїзних розмїрїв і форм тощо. До речї, є підстави вважати, що на Поділлі, де досить були розвиненї дерево- і шкїрообробнї промисли, були майстри, якї виготовляли ковальські мїхи [24, стор. 151]. В цей час, якраз, ковалї починають використовувати більш удосконаленї мїхи [11, стор. 63].

Дуже дорогим на той час був шовк. Втім, на Поділлі шовкївництво було представлене слабко. Шовковї плантації були у Могильовї, Старїй Ушицї, в Балтї, Меджибожї. У виробництвї використовували тутовї дерева і шовковї гусеницї [5, стор. 117]. Шовкопрядїв розводили для одержання шовковистих коконїв, з яких потїм виробляють натуральний шовк. Шовкопрядя годували листям шовковицї. Тутовий шовкопряд проходив чотири стадїї розвитку: яйця (грена), гусїнь, лялечка і метелик. Гусениця – єдина стадїя в циклі розвитку, що живиться, нагромаджує в тїлї запас речовин для утворення грени й шовку і забезпечує життя лялечки та метелика. Гусеничний перїод триває 28-30 дїб. За цей час гусениця з'їдає 20-30 г листя шовковицї. В кінцї вона перестає їсти і 2-3 днї завиває кокон, видїляючи нитку завдовжки 400-1400 метрїв, тодї перетворюється на лялечку. Лялечка живе 14-18 днїв, протягом яких перетворюється на метелика, що живе 10-12 днїв. Самка метелика відкладає в середньому 400-600 яєць [25, стор. 209]. Росїйський уряд сприяв розвитку шовкївництва і заохочував його. У 1828 роцї у м. Могилевї на Поділлі дїяв завод по розве-

денню тутових дерев та шовкопрядів (належав шляхтичу Валеріану Трубному). Перший тутовий сад у м. Стара Ушиця завів у 1826 році міщанин Дем'ян Шовківник, за що отримав золоту медаль. У 1836 році ямпільський купець Сруль Аксельгорн просив надати йому допомогу для виробництва шовку, а за успіхи на цій ниві у 1845 році був нагороджений на Київській виставці медаллю «За полезное». Ще на початку XIX ст. «высочайшим указом» було велено: хто з купецтва у перше літо розсадить не менше 80 дерев, давати медалі для носіння на грудях; міщанам і селянам за тисячу посаджених дерев видавати як нагороду по 10 рублів, за 2000 – по 25 рублів, за 4000 – по 50 рублів [25, стор. 211].

У Ямпільському повіті існувало декілька центрів виготовлення кам'яних виробів. Каменотесними центрами Ямпільського повіту були села Русава, Мервинці, Букатинка та Бандишівка. В цих селах є значні природні ресурси для розвитку каменотесного промислу. Присутність майстрів італійського чи німецького походження, які на початку XIX ст. почали обробіток каменю на основі прогресивних технологій, значно полегшувало і пришвидшувало працю каменотесів [26, стор. 109]. Загалом асортимент кам'яних виробів подільських майстрів включав у себе виготовлення кам'яних надмогильних пам'ятників та хрестів, млинових жорнових каменів та ручних жорен, димарів, цебринь для криниць та речей побутового господарського начиння селянської родини (жолобів та жолобків для випоювання тварин та птиці, кам'яних приворітних стовпів, межових каменів, огорож, мурів, укладення кам'яних стежин та порогів. Вироби виготовлялись також на замовлення та для продажу на ярмарках [27, стор. 371].

Кустарні центри гончарів забезпечували потребу жителів у предметах повсякденного вжитку, зокрема у побутовому посуді, в якому зберігалася, готувалася і подавалася їжа [28, стор. 137]. Значним показником мистецької культури, в першій половині XIX ст., було гончарство. Великими його осередками були: Смотрич Кам'янець-Подільського повіту, вироби прикрашалися характерним рослинним розписом – коричневим, зеленим, жовтим по білому; Зіньків, Адамівка, Калинівка і Станіславка Летичівського повіту, орнамент у цих виробках розписувався в один колір, натуральною фарбою «червінню», малюнок був чітко геомет-

ричним [9, стор. 22]. Містечко Зіньків Летичівського повіту було знамените своїм гончарством [10, стор. 123]. Для північно-західної частини краю характерний ужитковий гончарний посуд яскравого черепка з геометричним орнаментом, намальованим коричневою фарбою [29, стор. 164].

Гончарський промисел прямо залежав від покладів сировини – глини. Райони виробництва були зосереджені здебільшого по верхній і середній течії приток Дністра і по всій течії Південного Бугу. Самим великим пунктом було м. Зіньків, з навколишніми селами [30, стор. 11]. На Поділлі існували цілі цехи гончарів, зі своїми майстрами і статутами. Розвинувшись в місцях багатих на ліс і глину, гончарство процвітало, через дешевизну палива, з вирубкою лісів і здорожчанням палива, промисел почав йти до занепаду. Проте народ був переконаний, що зварена страва у фабричній мисці не може бути такою смачною, як у глиняному горщику. Народу було важко розірвати вузи зі своєю давньою культурою. Фабрична миска не могла поки конкурувати з глиняною по ціні [30, стор. 20]. Коли гончарство процвітало, гончарі мали учнів і підмайстрів. Але занепад поглибив кустарність цього промислу. Однокамерна хата слугувала і житлом і місцем виробництва [30, стор. 35]. Дбаючи про збільшення випуску своєї продукції, гончарі заздалегідь заготовляли матеріал. Привезену глину вони зсипали звичайно або на подвір'ї у спеціально відгороджене місце (якщо влітку), або у кутку хати і залишали на певний час «дозрівати», перемішуючи час від часу лопатою та поливаючи водою (потрібно зважити на тип побудови оселі, та кількість членів сім'ї). Сушили вироби у приміщенні. Для цього влаштувалися поздовжні полиці «пльонтри», і поперечні «тромки». Підсушений посуд переносився на горище. Хати гончарів були здебільшого напівкурними. Дим ішов по лежаку («рулі») в сіни, відтак завертав у бовдур, даючи тепло, потрібне взимку для просушування виробів [28, стор. 140]. Разом з тим, варто зазначити, що гончарна справа була шкідлива для здоров'я. У виробництві використовувався свинець, при розплавленні якого виділялись шкідливі гази, які негативно впливали на очі і органи дихання [30, стор. 37]. Повністю прогудуватися за рахунок гончарства не було можливості, тому селянські гончарські господарства не порвали зв'язок із землеробством, а беззе-

мельні міські гончарі, намагались орендувати землю під посіви, і самі вели польове господарство. Головним своїм заняттям гончарі вважали землеробство [30, стор. 42]. Летичів і Меджибіж славились чорним «димленим» посудом [29, стор. 164]. Поблизу Меджибожа завжди було багато глини. Для містечка характерний простий неприкрашений посуд світлий та темний, в залежності від техніки випалювання. Виготовлялися горщики, глечики (гладушки для молока, «баньки» для води), «кухлятка», миски, друшляки, макітри, ринки, сковорідки, горнята-близнята. Темний димлений посуд крицевого кольору не розписувався фарбою, а орнаментувався поліруванням. Малюнок робили гладенькою галькою по напіввисохлому черепку до термічної обробки. Після випалювання слід від гальки позначався блискучою смугою на тьмяному тлі. Малюнок – орнамент з простих ліній та петельок. Димлений або чорнолощений посуд випалювали у гончарних печах без доступу кисню, і за допомогою такого випалювання досягали різного кольору – від сірого до чорного. Світлий посуд покривався поливою, яку вільно розливали по поверхні, додавали до неї перепалену мідь, що проявлялася зеленими плямами на виробках. Виготовлення чорнолощених виробів потребувало більше часу і затрат, але такі вироби набагато міцніші, ніж звичайні червоні [31, стор. 115].

Здавна у краї, особливо у лісах, якими покриті Медоборські гори, водились бджоли. На Поділлі було доволі багато цих корисних комах. Мед і його продукти, у місцевих жителів, були звичайними, повсякденними ласощами [5, стор. 79]. Загалом бджільництвом, у губернії, займались було дуже вигідно [8, стор. 209]. З великою повагою країни ставились до медоносних комах, які, мабуть, своєю невтомною працею нагадували їм селян, що від ранньої зорі до пізньої ночі важко працювали у полі [32, стор. 3]. У цих комах-трударях селяни бачили самих себе [32, стор. 9]. Вулики для бджіл робились з стовбурів липи. В деяких місцевостях їх робили із соломи і скріплювали прутами. Пасіки ставили в садках і лісах. На зиму пасіки ховали, попередньо викопуючи в землі ями [33, стор. 116]. Зазвичай вулики були невеликих розмірів, однакові завширшки 1,25 аршина, заввишки 1,5 аршина. В урожайне літо з вулика виходило три-чотири рої сильних бджіл. Коли вулики в урожайний рік сильно наповнювалися, щоб бджолам стало вільніше, під

ними в землі викопували ями. На зиму вулики заносили у спеціально збудовані темники – погріб або льох, для захисту від морозів і вітрів [8, стор. 210].

У XIX ст. інтенсивного розвитку набуває фабрично-заводське виробництво. В кінці XVIII ст. в містечку Миньківцях Ушицького повіту виникла перша суконна мануфактура [9, стор. 18]. У Дунаївцях фабрика фарбувала сукно [5, стор. 124]. З фабрик і заводів в губернії були сконцентровані лише винокурні, пивоварні, і звичайно цукрові заводи, що пояснювалось хорошими врожайми цукрових буряків. В губернії почали зароджуватись і функціонувати суконні фабрики, тому паралельно розвивалась і вівчарницька справа. Правда, у порівнянні з іншими регіонами промисловість на Поділлі була розвинута вкрай слабо. Тут була відсутня інфраструктура, що сприяла б розвитку промисловості. Відсутність шляхів сполучення, законренілі, консервативні методи господарювання, близькість кордону, все це у сукупності сприяло нелегальному продажу євреями заборонених закордонних товарів, що підривало розвиток фабричної справи тут [5, стор. 88]. Тож фабрична і заводська промисловість у губернії розвивалась в'яло. На 1846 р. всіх фабрик і заводів на Поділлі було 584. З 1845 по 1849 роки кількість фабрик збільшилась на 41. Тут виготовляли цукор, мило, цеглу, тютюн, свічки, хустини, вино, пиво, скло, курильні люльки, поташ (карбонат калію – сіль) [5, стор. 120]. Цегельних заводів було 77. Між тим, існуючих цегляних заводів катастрофічно не вистачало, а розвинулись існуючі не могли, через недостатність лісу, який використовувався у виробничих процесах під час випалювання цегли [5, стор. 124]. 74 винокурні заводи були зосереджені у Кам'янецькому і Проскурівському повітах [9, стор. 18].

Таким чином ми розглянули зміни у виробничій культурі Подільської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. В цілому господарсько-виробничі відносини на Поділлі зазнали суттєвих змін, що було зумовлено включенням регіону до складу Російської губернії, а зародження капіталістичних відносин, інтенсифікація розвитку промислової сфери вже у першій половині XIX ст., призводить до поступового виродження давніх народних виробничих технологій, що не могло не відобразитись на загальній культурі населення подільського краю.

Список використаних джерел: 1. 1. Злыднев В. И. Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (итоги и перспективы исследования) / В. И. Злыднев // Культура и общество в эпоху становления наций (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х годах XIX ст.). – Москва. : Академия наук СССР. Институт Славяноведения и Балканистики. Изд. «Наука», 1974. – С. 7-19. 2. Іваневич Л. А. Концептуально-методологічні аспекти дослідження народної ноші українців Поділля XIV – початку XXI століття / Л.А. Іваневич // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. – С. 402-413. 3. Філінюк, А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії [Текст] : автореферат... д-р іст. наук, спец.: 07.00.01 – історія України / А. Г. Філінюк. – К. : НАН Укр. Ін-т історії України, 2013. – 40 с. 4. Філінюк А. Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці XVII – на початку XIX ст. / А. Г. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – С. 230-237. 5. Тверитинов Д. В., Подольская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Тверитинов]. – Санкт-Петербург : в типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. – [4], 1590. – 96 с., [16] л. табл.; 24 см. – (Военно-статистическое обозрение Российской империи / издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба ; т. 10, ч. 2). 6. Gul'dman V. Podolskaia guberniia. Reprinted on Demand by University Microfilm International. – Michigan, USA – London, England, 1981. – 514 с. разд. паг., 9 л. табл. 7. Філінюк А. Г. Поземельні відносини у містах та містечках Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, О. М. Кримська // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1. – С. 192-199. 8. Топографічний та статистичний опис Подільської губернії, упорядкований 1819 р. Подільським губернським землеміром Вікентієм Рудлицьким // Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. / Хмельницький-Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2007. – Ч. 1. – С.197-212. 9. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька область. / Ред. кол. тому: М. І. Медеха (голова редколегії), Ю. О. Гаврик, Д. М. Галай (відповідальний секретар), Т. В. Главак (заступник голови редколегії) та ін. – Київ : інститут історії Академії Наук УРСР, 1971. – 707 с. 10. Левицкий Ф. К. М. Ярмолинцы : Сцены из народ. быта / [Соч.] Ф. Левицкого. – Киев : Унив. тип., 1870. – 144 с. 11. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – Прага : Український громадський видавничий фонд, «Легіографія». – 356 с. 12. Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // УІЖ, 2007. – №4. – С. 69-82. 13. Лобко О. А. Поземельні відносини на правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами маєткових комплексів родини Потоцьких) / О. А. Лобко // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С.196-195. 14. Дело об удалении евреев от 50-ти верстной пограничной полосы // Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. – оп. 1. – спр. 1958. – 1220 арк. 15. Якубович С. О воскресных школах и воскресных ярмарках. / С. Якубович // Подольские епархиальные ведомости, 1869. – №16. – С. 692-695. – не официальная часть. 16. Историко-статистическое описание местечка Ярмолинец Проскуровского уезда Подольской губернии // Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. / – Хмельницький-Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. – Ч. 1. – С. 110-112. 17. Хоптяр Ю. Економічний та соціальний розвиток Ярмолинецької волості Подільської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст. / Ю. Хоптяр // Хмельниччина : Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – №1-2. – С. 37-41. 18. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским / Изданный под наблюдением П. А. Гильебрандта. СПб.: 1872, т. 7. Вып. 1: Евреи. Поляки. Племена не малорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык). – С. 215-291. 19. Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Проскуровского повета // Михайло Якимович

Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. / – Хмельницький-Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. – Ч. 1. – С. 164-169. 20. Медведчук Г. К. Шевський промисел на Поділлі (XVI – перша половина XX ст.) / Г. Медведчук // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 117-125. 21. Задорожнюк А. Б. Ремесла міст і містечок Поділля кінця XVIII – початку XX ст. у правовому полі законодавства російської імперії / А. Б. Задорожнюк // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 177-186. 22. Сторожук Я. А. Проституція на Поділлі наприкінці XIX століття / Я. А. Сторожук // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С.320-324. 23. Медведчук Г. К. Деревообробництво на Поділлі: минувшина / Г. К. Медведчук // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 200-205. 24. Медведчук Г. К. Ковальство на Поділлі / Г. К. Медведчук // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 148-156. 25. Медведчук Г. К. З історії шовківництва на Поділлі / Г. К. Медведчук // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С.208-214. 26. Іванчишен В. Р. Кам'яні хрести середини XIX – початку XX ст. у с. Буші на Вінниччині / В. Р. Іванчишен // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С.108-113. 27. Іванчишен В. Р. Особливості традиційної первинної обробки каменю на теренах східного Поділля (на прикладі сіл Могилів-Подільського району) / В. Р. Іванчишен // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський. – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. – С. 370-376. 28. Щегельський В. В., Гудима В. В. Гончарний промисел на Поділлі у дослідженнях навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / В. В. Щегельський, В. В. Гудима // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» і Міжнародного наукового симпозиуму «Євреї Великого Князівства Литовського на теренах Литви й України». / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – С. 137-143. 29. Баженов Л. В. Нариси з історії Поділля: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. відповід. за випуск І. С. Винокур. – Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. – 328 с. 30. Прусевич, А. Кустарные промыслы Подольской губернии : гончарный промысел / Ал. Прусевич. — Каменец-Подольский : Тип. Подол. губерн. правления, 1916. — С. 10–116, [3] с. : ил., табл., [7] л. табл. 31. Візнюк В. Г. З історії ремесел містечка / В. Г. Візнюк // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під. ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 115-116. 32. Беленький Т. И., Народные заклинания над пчелами: Две рукоп. XVIII в. о пчеловодстве, с примеч. и замеч. Т. Беленького. – Каменец-Подольск : тип. Подол. губ. правл., 1880. – 67 с. 33. Сборник сведений о Подольской губернии. Выпуск I. Издание Подольского Статистического Комитета. – Каменец-Подольский : Типография Подольскаго Губернскаго Правления, 1880. – [3], 215 с., 1 карта.

Summary. This article describes the production of Podolsk province on the tailend of XVIII century – the first half of the XIX century.